

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РЕФЛЕКСІЇ ЗІ САМОСТАВЛЕННЯМ СТУДЕНТА

Статтю присвячено розгляду проблеми рефлексії студента і її зв'язку з особливостями самоствавлення й його особистісними якостями, зокрема, розуміння студентами своїх внутрішніх психічних станів, мисленнєві процеси та як це все впливає на їхню особистість. Аналізується розуміння феномена рефлексії в підході Карпова.

Ключові слова: рефлексія, самоствавлення, мисленнєві процеси, особистісні якості студента.

Життєдіяльність людини, виконання завдань, які поставлені перед нею та труднощі, які при цьому виникають, вимагають певного рівня рефлексії.

Своєрідність проблеми рефлексії зумовлено унікальністю самої властивості рефлексивності. Дійсно, завдяки цій властивості як "даності свідомості самій собі" людина розуміє, що наділена такою унікальною якістю, якої немає в жодній з живих істот, - здатністю усвідомлювати. Водночас багато в чому завдяки цій властивості виникає і психологія якою вона є, оскільки вона дозволяє диференціювати психічне на "те, що пізнає" і "пізнаване", а тим самим – констатувати його як предмет пізнання. У зв'язку з цим можна говорити про відому "вторинність" психологічного знання по відношенню до властивості рефлексивності. Тому й психологічне знання – спочатку в його донауковій, а потім і у власне науковій формі – виникає при появі властивості рефлексивності [2].

Розгоргання досліджень проблеми рефлексії в різних напрямках чітко визначило дві основні особливості її сучасного стану. З одного боку, накопичений величезний фактичний матеріал, отримані цікаві експериментальні результати, що розкривають важливі закономірності та механізми рефлексивних феноменів. З іншого - з розвитком цих уявлень все виразніше проявляються і певні негативні особливості і труднощі, без подолання яких неможливий подальший конструктивний розвиток проблеми рефлексії [5].

У процесі рефлексії людина постійно стикається з переосінкою своїх почуттів, емоцій, цінностей. Цей процес може бути як позитивно, так і негативно "забарвленим", залежно від чого в особистості може формуватися відповідно різне ставлення до себе, навколишніх, середовища. При цьому, важливим є формування такого ставлення особистості до себе, яке б сприяло її життєдіяльності та задоволенню потреб, ефективній комунікації та розвитку. Особливо формування адекватного та конструктивного самоствавлення важливе в юнацькому віці, який відзначається початком поступової стабілізації емоційної сфери особистості, формуванням більш адекватних, порівняно з підлітковим віком, уявлень про себе.

Формування самоствавлення як афективного компонента самосвідомості здійснюється на двох рівнях самопізнання. На першому рівневі емоційно-ціннісне самоствавлення виникає як результат співвіднесення себе з іншими людьми. Підсумком такого самопізнання є поодинокі образи самого себе і своєї поведінки, ніби прив'язані до конкретної ситуації. Тут ще немає цілісного, істинного розуміння себе, пов'язаного з осмисленням своєї сутності. Провідними формами самопізнання в рамках порівняння "Я – інший" є самосприйняття і самоспостереження. На іншому, більш зрілому рівні самопізнання, формування самоствавлення здійснюється в рамках порівняння "Я-Я" за допомогою внутрішнього діалогу – рефлексії [4, с.68-69].

Таким чином, самоствавлення – важливий компонент самосвідомості, формування якого залежить від багатьох факторів, в тому числі від рефлексії. Проблема рефлексії вивчалася такими вченими, як К.А. Альбуханова-Славська, В.В. Знаков, С. Ю Степанов, М.І. Найдюнов, А.В. Карпов, Н.Г. Алексєєв, О.С. Анісімов, В.Г. Анікіна, М.Е. Боцманова, Н.І. Гуткіна, В.В. Давидов, А.З. Зак, А.В. Захарова, Ю.Н. Кулюткін, В.Е. Лепський, В.А. Лефєвр, Ю.М. Орлов, Л.А. Петровська, І.А. Савєнкова, І.Н. Семенов, В.І. Слободчиков, С.Ю. Степанов та ін. Такі автори, як К.А. Альбуханова-Славська, В.В. Знаков, С.Ю. Степанов, М.І. Найдюнов указували на недостатність теоретико-експериментального вивчення рефлексії. А.В. Карповим була розглянута проблема розвитку рефлексії та психічних якостей особистості. Однак, недостатньо були вивчені проблеми рефлексії в її зв'язку зі самоствавленням та особистісними якостями. Тому була визначена мета дослідження – вивчення рефлексії у зв'язку зі самоствавленням, а також з деякими особистісними якостями. Об'єктом дослідження є особливості рефлексії студента. Предмет дослідження – діагностика рефлексії студента та її вплив на деякі особливості самоствавлення, а також деякі особистісні якості.

Гіпотеза дослідження: передбачається існування рефлексивності в студентів ВНЗ як особливої здатності, яка визначає загальну ефективність осмисленої регуляції психічної діяльності, а також взаємозв'язок між рефлексією та деякими особливостями самоствавлення, особистісними якостями студента.

При дослідженні рефлексії (під науковим керівництвом кандидата психологічних наук, доцента кафедри загальної психології та психології розвитку Л.П. Пономаренко), ми керувалися підходом А.В. Карпова [5]. В основі його підходу лежать твердження, що розробка проблеми рефлексії повинна проводитись диференційно, за конкретними напрямками, на основі чого можливо здійснити синтез отриманих результатів. Саме він стане вирішальною умовою для розробки цілісної та узагальненої психологічної концепції рефлексії, відсутність якої, як було зазначено, визначна особливість сучасного стану даної проблеми.

Принципове квантифікування та можливість вимірювати рефлексивність дає можливість розглядати її як нову кількісно представлену незалежну змінну в психологічних дослідженнях, особливо – в експериментальних. Це означає, що вона може бути розглянута як кількісно вимірюваний аргумент у пошуку та виявленні нових функціональних залежностей та зв'язків. Виходячи з цього зазначена властивість стає реальним та повноцінним об'єктом конкретно-наукового психологічного дослідження (у тому числі експериментального та психометричного).

Перш за все, під час дослідження було поставлено завдання проаналізувати теоретичні засади досліджуваного питання.

А.В. Карповим були виділені різні рівні рефлексії в залежності від ступеня складності рефлексованого змісту: а) перший рівень включає рефлексивну оцінку особистістю актуальної ситуації, оцінку своїх думок та почуттів у наведеній ситуації, а також оцінку поведінки в ситуації іншої людини; б) другий рівень передбачає побудову суб'єктом твердження стосовно того, що відчувала інша людина в тій самій ситуації, що вона думала про ситуацію та самого суб'єкта; в) третій рівень включає уявлення про думки іншої людини, про те, як вона сприймається суб'єктом, а також про те, як інша людина сприймає саму себе; г) четвертий рівень включає уявлення про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок іншого про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації.

Також, А.В. Карпов узагальнює питання найбільш інтенсивної розробки проблеми рефлексії сьогодення: 1) при дослідженні теоретичного мислення (у наукознавстві, філософії, методології науки та ін.); 2) при дослідженні самосвідомості особистості (виховання та самовиховання); 3) при дослідженні процесів комунікації та кооперації [4].

М.Ю. Двоєглавою була виділена структура рефлексії, яка складається з трьох компонентів: рефлексивно-когнітивного, рефлексивно-афективного та рефлексивно-оцінно-регулятивного.

І.Н. Степановим та С.Ю. Семеновим була запропонована розгорнута класифікація наступних рефлексивних процесів та феноменів:

1. *Комунікативний аспект*. Рефлексія розглядається як суттєва складова розвинутого спілкування та міжособистісного сприйняття, як специфічна якість пізнання людини людиною. Тут доречно - "роздуми за іншу особу", здатність зрозуміти, що думають інші люди, й усвідомлення того, як людина сприймається партнером по спілкуванню.

2. *Кооперативний аспект* рефлексії. Він набуває найбільшої актуальності при аналізі суб'єкт-суб'єктних видів діяльності та відіграє певну роль у забезпеченні проектування колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій та групових ролей суб'єктів, а також кооперації їхніх спільних дій. При цьому рефлексія розглядається і як вивільнення суб'єкту з процесу діяльності, як його вихід у зовнішню позицію по відношенню до неї.

3. *Особистісний аспект* рефлексії. Цей аспект виражається, з однієї сторони, в будуванні нових образів себе в результаті спілкування з іншими людьми та активної діяльності, що знаходить реалізацію у вигляді відповідних учинків. З іншого боку, він проявляється у виробленні більш адекватних знань про світ. Рефлексія тут є не тільки принципом диференціації в кожному розвинутому та унікальному людському "Я", але й інтеграції "Я" у неповторну цілісність, що не зводиться ані до одної з її окремих складових, ані до механічної суми.

4. *Інтелектуальний аспект* рефлексії. Мається на увазі розуміння рефлексії як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією власні вчинки. Крім того, розгляд рефлексії в її інтелектуальному аспекті сприяє розробці проблеми про психологічні механізми теоретичного мислення.

Таким чином, суб'єкт може рефлексувати: 1) знання про рольову структуру та організацію колективної взаємодії, 2) уявлення про внутрішній світ іншої людини та причинах її вчинків, 3) власні вчинки та образи власного Я як індивідуальності, 4) знання про об'єкт та засоби дії з ним у ситуації.

Для перевірки висунутої гіпотези були підібрані методики, що діагностують особистісні якості, а також деякі особливості самоставлення; загальний рівень рефлексії студентів як здібності до само сприйняття змісту власної психіки та його аналізу, а також здібності до розуміння психіки інших людей, яка включає нарівні з рефлексивністю як здатністю "опинитися на місці іншого" також і механізми проєкції, ідентифікації, емпатії: 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кетела; методика визначення індивідуальної міри розвитку рефлексивності Карпова.

У дослідженні приймало участь 46 студентів віком від 19 до 23 років, серед них – 11 юнаків та 35 дівчат ОНУ ім. Мечникова.

Обробка результатів тестування з методики визначення індивідуальної міри розвитку рефлексивності Карпова дозволила виявити які саме рівні рефлексивності притаманні тестованим. Перед тим, як аналізувати дані вони були переведені в процентне співвідношення, таким чином, студенти з низьким рівнем рефлексивності склали 13.3 %, середнім рівнем – 80.7%, високим – 0%.

Таблиця 1

Рівні рефлексивності	Кількість досліджуваних (в %)
Високий	0
Середній	80,7
Низький	13.3

Таблиця 2

Показники вираженості особистісних якостей.		Коефіцієнт кореляції з рефлексивністю
Фактор А	Комунікабельність	0.10
Фактор В	Інтелект	0.32
Фактор С	Емоційна стабільність	0.16
Фактор Е	Домінантність	0.52
Фактор F	Безпечність	-0.3
Фактор G	Моральна нормативність	0.32
Фактор H	Сміливість	0.07
Фактор I	Емоційна чуттєвість	0.06
Фактор L	Підозрілість	0.18
Фактор M	Мрійливість	-0.32

Фактор N	Дипломатичність	0.09
Фактор O	Тривожність	-0.39
Фактор Q1	Сприйнятливність до нового	0.24
Фактор Q2	Самостійність	-0.33
Фактор Q3	Самодисципліна	0,45
Фактор Q4	Напруженість	-0.19

Таким чином, за результатами тестування можна зробити висновок, що більшість студентів у віці від 19 до 23 років характеризуються середнім рівнем рефлексії. Високого рівня рефлексивності виявлено не було, така особливість може пояснюватись за рахунок специфіки аудиторії та віку піддослідної вибірки.

Далі згідно з метою та гіпотезою дослідження було проаналізовано залежність рефлексивності та особистісними якостями (табл. 2), при цьому особлива увага приділялася таким якостям, як самостійність та самодисципліна, адже вони на нашу думку відображають деякі особливості самостварення особистості.

Згідно з результатами дослідження виявлено наступні кореляційні зв'язки: тісний зв'язок з рівнем домінантності ($r = 0,52$) і самодисципліни ($r = 0,45$).

Таким чином, з підвищенням здатності до рефлексивності буде збільшуватись незалежність суджень людини від позиції інших, неконформізм, незалежність мислення (фактор E).

Також, розвинена рефлексивність буде зумовлювати більш високий ступінь самоповаги та турботи про суспільну репутацію; інколи – упертість; притаманний високий контроль над своїми емоційними проявами та поведінкою загалом; ефективне лідерство. У такої людини будуть більше проявлятися такі якості, як упертість, наполегливість, передбачливість, свідомість, дотримання етикету (фактор Q3).

Висновки. Визначення рефлексії формувалося в різних сферах і змінювалося в процесі розвитку науки. Найбільш узагальнено рефлексія визначається як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів.

Був проаналізований підхід Карпова до розуміння проблеми рефлексії, різні рівні рефлексії в залежності від ступеня складності рефлексовуваного змісту. Також, А.В. Карпов узагальнює питання найбільш інтенсивної розробки проблеми рефлексії сьогодення: 1) при дослідженні теоретичного мислення (у наукознавстві, філософії, методології науки та ін.); 2) при дослідженні самосвідомості особистості (виховання та самовиховання); 3) при дослідженні процесів комунікації та кооперації [4].

У структурі рефлексії можна виділити 3 компоненти: рефлексивно-когнітивний, рефлексивно-афективний, рефлексивно-оцінювально-регулятивний.

І.Н. Степанов та С.Ю. Семенов виділили 4 аспекти рефлексії: 1) комунікативний; 2) кооперативний; 3) особистісний; 4) інтелектуальний.

Таким чином, суб'єкт може рефлексувати: 1) знання про рольову структуру та організацію колективної взаємодії, 2) уявлення про внутрішній світ іншої людини та причини її вчинків, 3) власні вчинки та образи власного Я як індивідуальності, 4) знання про об'єкт та засоби дії з ним у ситуації.

Аналіз процентного співвідношення студентів з різним рівнем рефлексивності показав, що більшість студентів у віці від 19 до 23 років мають середній рівень розвитку рефлексивності. При цьому, високий рівень рефлексивності не виявлений. Така особливість може пояснюватись за рахунок специфіки аудиторії та віку досліджуваної вибірки.

Було виявлено взаємозалежність між показником рефлексивності і особистісними якостями, деякими особливостями самостварення та значущі коефіцієнти кореляції між досліджуваними показниками (на рівні значущості $p < 0,01$ та $p < 0,05$).

Виявлено, що рефлексивність позитивно позначається на такій характеристиці самостварення, як самодисципліна ($r = 0,45$). Таким чином, такої людині буде: більш притаманний високий контроль над своїми емоційними проявами та поведінкою загалом; ефективне лідерство. У такої людини будуть більше проявлятися такі якості, як: упертість, наполегливість, передбачливість, свідомість, дотримання етикету. Можливий і зворотний зв'язок – самодисципліна покращує самостварення особистості.

Отримані результати свідчать, що здатність до самопізнання внутрішніх психічних актів та станів позитивно впливає на рівень домінантності ($r = 0,52$) і самодисципліни ($r = 0,45$). Таким чином, можна дійти висновку, що висунута гіпотеза частково підтвердилась.

ЛІТЕРАТУРА

1. Двоглазова М. Ю. Структура Личностной рефлексии студентов. Автореф дис. ... канд. психол. наук / М. Ю. Двоглазова. – М., 2008. – 75 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М., МГУ, 1984.
3. Карпов А. В. Закономерности структурной организации рефлексивных процессов / А.В. Карпов // Психол. журн. 2006. – № 6. – С. 18 – 25.
4. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психол. журн. 2003. – № 5. – С. 45 – 56.
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М.: ИП РАН, 2004. – 422 с.
6. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А. Н. Капустина. – СПб.: Речь, 2001. – 84 с.

Подано до редакції 03.10.2011
